હિંદની અંગ્રેજ રાજ્યપદ્ધતિ.

THE SYSTEM.

OF THE

Government of India.

BY

BALWANTRAM M. MEHTA.

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कापीराइट विभाग]

अनुक्रमांक २३७८ वर्गांक

पुस्तकनुं नाम હિંદની અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિ

विषय ७२ : २८. ४०३

હિંદની ઇંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિ.

રચનાર

બળવંતરામ મહાદેવરામ મહેતા.

આવૃત્તિ ત્રીજી.

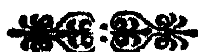
સુરત.

"દેશી મિત્ર" એન્જન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં

મગનલાલ કીકાભાઈએ છાપી.



ઇ. સ. ૧૯૦૮.



મી. કરસનદાસ નારણદાસ.

બુકસેલર-સુરત.

કીમત બે આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઇટ-સંગ્રહ
૨૩૬૭

પ્રસ્તાવના.

દાક્તર હંટરકૃત " હિંદી અધિરાજ્ય ", મિ૦ એચ. બી. કૃત " હિંદના રાજ્યનું પ્રથમ પુસ્તક ", સને ૧૮૮૮–૮૯ ની સાલનું હિંદ સરકારનું બજેટ, વિગેરે ગ્રંથોને આધારે આ ચોપડી રચી છે અને એમાં હિંદની રાજ્યપદ્ધતિની રૂપરેખા માત્ર આપી છે.

હલકા દરજ્જાની સરકારી નોકરીમાં દાખલ થનારા ઉમેદવારોની પરીક્ષાનું ધોરણ સરકારે ઠરાવ્યું છે તેમાં હિંદની રાજ્યપદ્ધતિના જ્ઞાનનો વિષય દાખલ કર્યો છે તેથી આ ચોપડી તેમને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે. તેમજ હિંદમાં ઇંગ્રેજી અમલ કિયા ધોરણે ચાલે છે તેની ઘણા લોકોને ખબર નથી અને રાજ્યની સઘળી દોરી પોલીસ અમલદારના અથવા ઘણું તો જિલ્લાના કલેક્ટરના હાથમાં છે એવું તેઓ માને છે તેથી તેમને પણ આ ચોપડી વાંચવાથી લાભ થશે એવું ધારવામાં આવે છે.

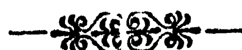
અમદાવાદ, માર્ચ સને ૧૮૯૧.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પહેલી આવૃત્તિ ખપી જવાથી આ આવૃત્તિ કહાડી છે. એમાં આજ લગીમાં થયેલા ફેરફાર દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. ઉપજ ખર્ચના આંકડા હિંદ સરકારના સને ૧૯૦૦–૧૯૦૧ ના બજેટપરથી આપ્યા છે.

અમદાવાદ, જુલઈ ૧૯૦૨.

હિંદની ઈંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિ.



હિંદના રાજ્યવિભાગ. હિંદ મોટો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ છે. એનું ક્ષેત્રફળ લગભગ પંદર લાખ ચોરસ મૈલ છે. અને એમાં ૨૯,૪૨,૬૬,૭૦૧ માણુસની વસ્તી છે. રૂશિઆ બાદ કરતાં બાકીના આખા યૂરોપ જેટલો એનો વિસ્તાર છે. રાજકાજને અર્થે હિંદના તેર પ્રાંતો નીચે પ્રમાણે ઠરાવ્યા છે.—

૧. મુંબાઈ ઈલાકો,	ગવર્નરના	તાબા હેઠળ.
૨. મદ્રાસ ઇલાકો,	,,	,,
૩. બંગાળા,	લેફ્ટેનંટ ગવર્નરના.	,,
૪. પૂર્વ બંગાળા તથા આસામ,	લેફ્ટેનંટ ગવર્નરના.	
૫. પંજાબ પ્રાંત,	,,	,,
૬. બ્રહ્મ દેશ,	,,	,,
૭. આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો		,,
૮. વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત	ચીફ કમિશનરના,	,,
૯. મધ્ય પ્રાંતો,	,,	,,
૧૦. આસામ,	,,	,,
૧૧. વરાડ,	કમિશનર	,,
૧૨. અજમેર	,,	,,
૧૩. કુર્ગ,	,,	,,

હિંદનાં દેશી સંસ્થાનો. હિંદના ક્ષેત્રફળનો લગભગ ત્રીજો ભાગ દેશી રાજ્યોથી રોકાયલો છે, અને તેઓમાં ભરતખંડની એકંદર વસ્તીના શુમારે પાંચમા ભાગના લોકો વસે છે. નાનાં મોટાં દેશી સંસ્થાનો સેંકડો છે, પરંતુ મુખ્ય

સંસ્થાનો સાઠ કરતાં વધારે નથી. સૌથી મોટાં સંસ્થાનો હૈદરાબાદ, કાશ્મીર, નેપાળ, જોધપુર, ગ્વાલિયર, મ્હૈસૂર, ભાવલપુર, ભોપાળ, રેવા, ઉદેપુર, ઇંદોર, વડોદરા, પતીઆળા, ત્રાવણકોર, વિકાનેર, અને જેસલમેર છે. દેશી સંસ્થાનોના બાર જથા નીચે પ્રમાણે કર્યા છે:—

ગવર્નર-જનરલને હસ્તક:

૧. રજપૂતસ્થાન.
૨. હૈદરાબાદ (નિઝામનું રાજ્ય)
૩. મધ્યહિંદ એજન્સી અને બુંદેલખંડ.
૪. મ્હૈસૂર.
૫. મણીપુર.

પ્રાંતિક સરકારને હસ્તક:

૬. વડોદરા.
૭ મુંબાઇ સરકારના તાબાનાં દેશી સંસ્થાનો.
૮. મદ્રાસ ,, ,, ,,
૯. બંગાળા ,, ,, ,,
૧૦. પંજાબ ,, ,, ,,
૧૧. સંયુક્ત પ્રાંતની ,, ,, ,,
૧૨. મધ્ય પ્રાંતની ,, ,, ,,

એમાંના એકે સંસ્થાનના રાજ્યકર્તાને લડાઇ કરવાની અથવા પરસ્પર કોલકરાર કરવાની સત્તા નથી, તથાપિ બીજી બાબતોમાં દરેકને પોતાના સંસ્થાનમાં ઓછો વત્તો સ્વતંત્ર અધિકાર આપેલો છે. પ્રત્યેક સંસ્થાનમાં ઇંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડંટ કે પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે તેની વિદ્યમાન તે સંસ્થાન સરકાર જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. પ્રત્યેક રેસિડંટ કે એજન્ટ પોતાને સોંપેલાં સંસ્થાનોપર દેખરેખ રાખી કરાર પ્રમાણે ઠરાવેલી ખંડણી વસૂલ કરે છે. સરકાર જોડે કરેલા કોલકરારો રાજાઓ

પાળે છે કે નહિ તે જોવાનું, રજવાડામાં વાંધો પડે તેના ફેસલા પોતાથી થઇ શકે તેવા હોય તે કરવાનું, તથા તેઓમાં પરસ્પર ટંટો થતો અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીને સોંપ્યું છે. રાજાઓ તરફથી લોકોપર જૂલમ અથવા અન્યાય થાય છે તેવારે એ અધિકારીઓની મારફત સરકાર હાથ ઘાલે છે તે સિવાય તેના રાજકાજમાં વચ્ચે પડવાનો રિવાજ નથી. અધિપતિનું મૃત્યુ થયેથી તેના વારસને ગાદીએ બેસાડે છે. હક્કદાર વારસ ન હોય તો દત્તપુત્રને ગાદી આપે છે. નવો અધિપતિ બાળક હોય છે તો તેની વતી રાજ્ય ચલાવવાને રીજન્સી નીમે છે અને પછી તે ઉમરલાયક થાય છે ત્યારે તેને ગાદીપર બેસાડે છે. પ્રત્યેક સંસ્થાનની સ્થિતિ તથા કદ પ્રમાણે જોઇતું લસ્કર ઇંગ્રેજ સરકાર રાખવા દે છે.

હિંદ ખાતાનો સ્ટેટ સેક્રેટરી.

સને ૧૮૫૮ ના જે કાયદાની રૂઇએ હિંદનો અધિકાર કંપનીના હાથમાંથી જઇ રાજ્યગાદીને હાથ આવ્યો તે કાયદા પ્રમાણે **હિંદ ખાતાનો સ્ટેટ સેક્રેટરી** નામે વજીર કૈસરેહિંદ એટલે હિંદના શહેનશાહની વતી હિંદ ઉપર અમલ ચલાવે છે. તે ઇંગ્લાંડના મંત્રીમંડમંડળનો સભાસદ છે અને મંત્રીમંડળ બદલાય છે તેની જોડે એપણ બદલાય છે. એની કૌન્સિલના સભાસદોની નીમણુક દશ વર્ષ પર્યંતની છે; પરંતુ

ઇંગ્લાંડમાં તેની કૌન્સિલ

વિશેષ કારણોને લીધે બીજાં પાંચ વર્ષ લગી ફરીને નીમી શકાય. સ્ટેટ સેક્રેટરી તમામ સાધારણ બાબતોમાં પોતાની કૌન્સિલના વધારે સભાસદોના મત પ્રમાણે ઠરાવ કરે છે, પરંતુ તાકીદે કરવાનાં કામોમાં

રાજકીય પત્રવ્યવહાર ચલાવવામાં, અને ગુપ્ત (સીક્રેટ) ખાતાને લગતી બાબતોમાં તેને પોતાની કૌન્સિલની સલાહ પૂછવી પડતી નથી.

વાઇસરાયનો ઓધ્ધો

વાઇસરાય અથવા ગવર્નર-જનરલની નીમણુક ગાદીપતિ કરે છે. એ નીમણુકની સાધારણ મુદ્દત પાંચ વર્ષની છે. તેમને હિંદમાં રહી પોતાના ઓદ્ધાનું કામ કરવું પડે છે.

ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કૌન્સિલ

પાર્લામેન્ટના કેટલાક કાયદાની રૂઇએ **વાઇસરાય** અથવા **ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કૌન્સિલ**ને હિંદમાં સર્વોપરિ સત્તા મળેલી છે, પણ તે ઇંગ્લાંડ માંહેલા હિંદ ખાતાના સ્ટેટ સેક્રેટરીની સત્તા આધીન છે. કાયદા પ્રમાણે અમલ કરવાની દરેક આજ્ઞા અને દરેક કાયદો ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કૌન્સિલને નામે નીકળે છે, પરંતુ અમુક* બાબતોમાં કૌન્સિલથી સ્વતંત્રપણે વર્તવાની સત્તા વાઇસરાયને આપી છે, ગવર્નર-જનરલની કૌન્સિલ બે પ્રકારની છે:--

રાજ્યવહીવટ કરનારી કૌન્સિલ.

(૧). **રાજ્યવહીવટ કરનારી કૌન્સિલ**--એમાં ગવર્નર-જનરલ સિવાય ઘણું કરીને બીજા આશરે છ સરકારી મેમ્બરો હોય છે. જે દેશમાં રાજ્યબંધારણના ઠરાવેલા કાયદા પ્રમાણે રાજ્યનો વહીવટ ચલાવ-

---

*અતિ અગત્યની બાબતોમાં અને વિશેષે કરીને લોકોના હિત અને આબાદીની બાબતો, જે કૃત્યથી હિંદમાંહેલા ઈંગ્રેજ તાબાના મૂલકોની સલામતી, શાંતિ, અથવા હિતને વિશેષે કરીને હાનિ થાય એવું ગવર્નર-જનરલના ધ્યાનમાં આવે તેવારે; અગત્યના આકસ્મિક બનાવો બને તે વેળા.

વામાં આવેછે તે દેશના પ્રધાનમંડળને મળતી આ કૌન્સિલછે. એ સભા થોડા દિવસને અંતરે, બહુધા અઠવાડીઆમાં એક-વાર. નિયમસર મળેછે અને પરરાજ્યો જોડે વર્તવાની રીતિ તથા દેશની અંદરના કારભારને લગતી બાબતો વિષે ચર્ચા કરી તેઓનો નિર્ણય કરે છે, અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં મૂકવાના ખરડા તૈયાર કરે છે. એના મેમ્બરો પરરાજ્યો જોડેનાં કામકાજોનું ખાતું, વસૂલાત ખાતું, લશ્કરી ખાતું, સરકારી બાંધકામોનું ખાતું, ઇત્યાદિ રા-જ્યનાં મુખ્ય ખાતાં માંહોમાંહે વહેંચી લે છે. કાયદા પ્ર માણે રાજ્ય ચલાવનાર ભૂપતિ અને તેનો મુખ્ય દીવાન એ બેનું કામ વાઇસરાય પંડે કરેછે, અને તેના હવાલામાં ઘણુંકરીને પરરાજ્ય ખાતું હોય છે. પરરાજ્યો અને મં-ડળિક રાજ્યો જોડેનાં કામકાજોને લગતા વિષયો વાઇ-સરાય પંડે કૌન્સિલમાં મૂકે છે.

(૨) **કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ.**—ઉપલી કૌ-ન્સિલમાં જે મેમ્બરો હોયછે તેઓ એમાં હોય છે, તથા તે ઉપરાંત જે પ્રાંતમાં એ સભા મળે તે પ્રાંતનો ગવર્નર; મુંબાઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, અથવા બીજા પ્રાંતો-માંથી ગવર્નર-જનરલે નીમેલા અમુક સરકારી કામદારો; અને સરકારી નોકરો ન હોય એવા દેશી અને યૂરોપી લોકો-માંથી નીમેલા મેમ્બરો હોય છે. એ રીતે કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં નીમેલા વધારાના સરકારી મેમ્બ-રોની સંખ્યા સરકારી મેમ્બરો ન હોય એવા મેમ્બરોની સંખ્યાથી વધારે થવી ન જોઇએ, અને એ વધારાના મેમ્બરોની કુલ સંખ્યા બારથી વધારે થવી ન જોઇએ.

કાયદા બાંધ-નારી કૌન્સિલ.

કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલને જ્યારે બોલાવવામાં આવે ત્યારે, બહુધા અઠવાડીઆમાં એકવાર, તે મળે છે. એ બેઠકોમાં જોવા જવાની લોકોને છૂટ છે; અને નવા કાયદાના ખરડા ગેઝેટમાં અમુક વેળા છપાવા જોઇએ એવો નિયમ ઠરાવ્યો છે તેથી તેઓની વધારે ખાતરી લાયક પ્રસિદ્ધિ થાય છે. એવો વહીવટ રાખ્યો છે કે એ કાયદાના ખરડા બહુધા કેટલાક ઇલાકાની સરકારોપર વિવેચનને માટે પ્રથમ મોકલવામાં આવે છે. ગવર્નર-જનરલની એ કૌન્સિલે ઠરાવેલા કાયદા આખા બ્રિટિશ હિંદને કે જેટલા ભાગને માટે ઠરાવ્યા હોય તેટલા ભાગને લાગુ પડે છે.

મુંબાઇ તથા મદ્રાસ ઇલાકાને માટે તથા બંગાળા પ્રાંત અને સંયુક્ત પ્રાંતોને માટે પણ કાયદા બાંધનારી પ્રાંતિક કૌન્સિલો ઠરાવેલી છે. મુંબઇ તથા મદ્રાસની કૌન્સિલોના વધારાના મેમ્બરોને એ ઇલાકાના ગવર્નરો નીમે છે, અને બંગાળાની તથા સંયુક્ત પ્રાંતોની કૌન્સિલોના મેમ્બરોને એ પ્રાંતોના લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરો નીમે છે પરંતુ લેફ્ટેનન્ટ-ગવરર્નરોએ કરેલી નીમણુકોને માટે ગવર્નર-જનરલની મંજુરી લેવી પડે છે. એ કાયદા બાંધનારી ઇલાકાની અને પ્રાંતોની કૌન્સિલો પોતપોતાના ઇલાકા અને પ્રાંતોને લગતી બાબતો વિષે માત્ર કાયદા કરી શકે છે, અને તેમના ઠરાવેલા કાયદાને માટે ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી લેવી પડે છે.

ન્યાયની હાઇ

મુંબાઇ, મદ્રાસ, બંગાળા, અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં એક એક હાઇકોર્ટ છે, તેની સત્તા દીવાની અને ફોજદારી કામમાં સર્વોપરિ છે.

કોર્ટો. પરંતુ તેના દીવાની ચૂકાદાપર **ઇંગ્લાંડમાંની પ્રિવિ કૌન્સિલની જ્યુડિશિઅલ કમિટીને** છેવટની અપીલ થઇ શકે છે. નાના પ્રાંતોમાંના પંજાબ પ્રાંતમાં **મુખ્ય કોર્ટ** છે તેમાં ત્રણ જડજો એટલે ન્યાયાધીશો બેસે છે; **મધ્ય પ્રાંતોમાં** એક **જ્યુડિશિઅલ કમિશનર** છે તે એકલો બેસે છે; અને **અયોધ્યા પ્રાંતમાં** બે **જ્યુડિશિઅલ કમિશનરો** છે. **બ્રહ્મદેશમાં** એક **જ્યુડિશિઅલ કમિશનર** અને એક **રીકોર્ડર** છે. એ પ્રાંતમાં (યૂરોપી બ્રિટિશ પ્રજાની બાબતમાં રીકોર્ડરને હાઇકોર્ટના જેટલો અધિકાર છે તે સિવાય) જ્યુડિશિઅલ કમિશનરને રંગુનની બહારના મૂલકોપર સત્તા છે. રંગુન શહેરમાં અને બ્રહ્મદેશના જે કોઇ ભાગમાં યૂરોપી બ્રિટિશ પ્રજાપર આરોપ આવે છે તે ભાગમાં તમામ ફોજદારી કામો ચલાવવાનો અધિકાર રીકોર્ડરને છે. અમુક કામોને માટે જ્યુડિશિઅલ કમિશનરે અને રંગુનના રીકોર્ડરે ચૂકવેલા દીવાની કોર્ટના દાવાપર કલકત્તાની હાઇ કોર્ટને અપીલ થાય છે. રંગુનની વિશેષ કોર્ટના મેમ્બરોનાં સરખાં મત પડે છે તે વારે તે કોર્ટ જે કામ હાઇકોર્ટ તરફ મોકલે છે તેનો પણ તે ચૂકાદો કરે છે. ગારો, ખાશી અને જેન્ટિઆ, તથા નાગા, એ ત્રણ ડુંગરી મૂલકો સિવાય **આસામને** માટે ન્યાયની બાબતમાં કલકત્તાની હાઇ કોર્ટની સત્તા સર્વોપરિ છે. એ મૂલકોમાં **આસામનો મુખ્ય કમિશનર** દીવાની તથા ફોજદારી કામો ચૂકવે છે, અને તેના ચૂકાદાપર અપીલ નથી. **ભુતાનની** સરહદપર આવેલા દ્વાર પરગણાને માટે વિશેષ નિયમો ઠરાવ્યા છે.

હિંદની ન્યાયની અદાલતોમાં જે કાયદા પ્રમાણે ઇન્સાફ કરવામાં આવે છે તે કાયદા મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના છેઃ—(૧) ઉપર કહેલી હિંદની કાયદા બાંધનારી (વરિષ્ઠ અને પ્રાંતિક) કૌન્સિલોએ અને તેમની પહેલાંની સભાઓએ કરેલા કાયદા; (૨) હિંદને લાગુ પડતા બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના કાયદા; અને (૩) હિંદુઓ અને મુસલમાનોને લગતી બાબતોમાં તેમના વારસાના અને સંસારી કાયદા; અમુક જાત અને નાતના લોકોને લગતા શિરસ્તાના કાયદા.

બ્રિટિશ હિંદના કાયદા.

ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કૌન્સિલની હકૂમત હિંદના તમામ ભાગપર સરખી શ્રેષ્ઠ ઠરાવેલી છે ખરી, તથાપિ વહીવટમાં તેનો અધિકાર સઘળે પ્રત્યક્ષ ચાલતો નથી. આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ કે રાજ્યવહીવટનાં સાધારણ કાર્યોને અર્થે બ્રિટિશ હિંદના ઇલાકા તથા પ્રાંતો ઠરાવ્યા છે, અને તે દરેકમાં વહીવટ કરનાર ગવર્નમેન્ટ (સરકાર છે, તે ઓછી વત્તી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. મુંબાઇ અને મદ્રાસ એ બંને ઇલાકામાં પોતપોતાનું લશ્કર અને મુલ્કી ખાતું (સિવિલ સર્વિસ) છે. એ દરેકપર ગવર્નરનો અમલ ચાલેછે અને તેની નીમણુક પ્રત્યક્ષ ઈંગ્લાંડથી થાય છે. તેના ઓદ્ધાની મુદ્દત પણ પાંચ વર્ષની છે.

મુંબાઇ ઇલાકો.

એ પ્રત્યેકમાં એક રાજ્યવહીવટ કરનારી અને એક કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ છે અને તેનાં કામો ગવર્નર-જનરલની કૌન્સિલોનાં જેવાંજ છે. તથાપિ તેઓના

મદ્રાસ ઇલાકો.

ઠરાવેલા કાયદાને ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી જોઇએ છે. પોત પોતાના ઇલાકાને માત્ર લાગુ પડે તેવાજ કાયદા તેઓ ઠરાવેછે અને ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી માગે છે. એમ એ બંને ઇલાકાને પોત પોતાના ઇલાકાને લગતા કાયદા બાંધવાની સભા છે; અને સાધારણ રાજ્ય વહીવટની બાબતોમાં ગવર્નર-જનરલ કવચિત્ હાથ ઘાલે છે. તથાપિ આખા હિંદને લગતી કેટલીક સામાન્ય બાબતો—સમગ્ર રાજ્યનું મહેસૂલ, દેશનો બચાવ, અને પરરાજ્યો તથા દેશી સંસ્થાનોને લગતી ગોઠવણો—ની વ્યવસ્થા વરિષ્ઠ સરકાર તરફથી પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવે છે. વળી ટપાલખાતાનો તથા તારખાતાનો વહીવટ પણ એની પ્રત્યક્ષ હકૂમત નીચે છે. રેલવેનો વહીવટ પણ ઘણે દરજ્જે એજ સરકારના હુકમ અથવા સલાહ પ્રમાણે ચલાવવામાં આવે છે.

બંગાળા ઇલાકો.

બંગાળા ઈલાકો—સંયુક્ત પ્રાંતો અને પંજાબ પ્રાંતની પેઠે એનાપર લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નર નામે અધિકારી એકલો અમલ ચલાવે છે. અર્થાત તેને બંધનમાં રાખનારી રાજ્યવહીવટ કરનારી કૌન્સિલ નથી. પંજાબ પ્રાંતમાં કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ નથી. તથાપિ સંયુક્ત પ્રાંતોમાં અને બંગાળા ઇલાકામાં કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલો છે.

નાના પ્રાંતો.

ઉત્તરના બીજા પ્રાંતો, આસામ, અયોધ્યા, અને મધ્ય પ્રાંતોપર મુખ્ય કમિશનરની સત્તા ચાલે છે. લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરોને તથા ઘણાખરા મુખ્ય કમિશનરોને મુલકી ખાતાના સનંદી નોકરોમાંથી નીમવામાં આવે છે. રાજ્યવહીવટમાં વસ્તુઃ તેઓ કુલ અમલ ચલાવે છે, પરંતુ

બંગાળાના તથા સંયુક્ત પ્રાંતોના લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરો વિના બીજાઓને કાયદા કરવાની સત્તા નથી.

બ્રિટિશ રાજ્ય વહીવટ નીચેના બીજા નાના મૂલકો.

વાઇસરાયના પ્રત્યક્ષ અધિકાર તળે કેટલાક બીજા પ્રાંતો છે તે કહેવા જોઇએ. તેઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ—નીચલો **બ્રહ્મદેશ**, એનો કેટલોક ભાગ સને ૧૮૨૬ માં અને કેટલોક સને ૧૮૫૨માં ખાલસા કર્યો, અને ઉપલો **બ્રહ્મદેશ** સ્વતંત્ર હતો તેને સને ૧૮૮૬ માં ઇંગ્રેજી મૂલકમાં ભેળી દીધો; **મધ્ય પ્રાંતો** સને ૧૮૫૩ માં ઇંગ્રેજને મળ્યા; **આસામને** સને ૧૮૨૬ માં ખાલસા કર્યું; **અજમેર** પ્રાંતને રજપુતાનાથી છૂટો પાડયો; **નિ**ઝામના રાજ્ય ખાતે રાખેલી સરકારી ફોજના ખર્ચપેટે **નિ**ઝામ સરકારે આપેલો વરાડ **પ્રાંત**; અને છેક દક્ષિણે કુર્ગનો નાનકડો પ્રાંત.

નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતો.

કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલોની મારફત ઠરેલા કાયદાથી કેટલાક પ્રાંતોને બાતલ રાખ્યા છે. એ પ્રાંતોને **નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતો** કહેવામાં આવે છે. તેઓ ઉપર હાઈ કોર્ટનો અધિકાર નથી. ઉદાહરણ, મુંબાઈ ઇલાકામાંનો સિંધ પ્રાંત નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંત છે. વસૂલ ઉઘરાવવામાં અને દીવાની ન્યાય કરવામાં કામદારોને પોતાનો અખત્યાર વાપરવાની વધારે છૂટ આપેલી છે. વહીવટના ધારાને પૂરેપૂરા ન લગાડતાં સ્થાનિક જરૂરીઆતો પ્રમાણે વર્તવામાં આવે છે; ન્યાય અને રાજ્યવહીવટ ચલાવનારાં ખાતાં ઘણે દરજ્જે તેના તેજ અમલદારોને સોંપેલાં હોય છે. એ પ્રાંતોનો રાજ્યવહીટ કેવળ બેકાયદે કે સ્વેચ્છિક

રીતે ચલાવવામાં આવતો નથી. રેગ્યુલેશન પ્રાંતોના કાયદાનો ભાવાર્થ ધ્યાનમાં રાખી અમલદારો વર્તે છે, પરંતુ જે કાયદા તેમને લાગુ કરવામાં નથી આવ્યા તેઓના શબ્દેશબ્દો પ્રમાણે વર્તવાને તેઓ બંધાયલા નથી. એવા પ્રાંતોના કામદારોને સનંદી સિવિલ સર્વિસમાંથીજ પસંદ કરતા નથી, પણ લશ્કરી અમલદારો અને બિન સનંદી નોકરોમાંથી એ પસંદ કરવામાં આવે છે. રેગ્યુલેશન પ્રાંતના જિલ્લાનો વહીવટ કરનાર વરિષ્ઠ અધિકારીને **કલેક્ટર-માજિસ્ટ્રેટ** કહેછે. નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતના જિલ્લાના એવાજ કામદારને **ડેપ્યુટી કમિશનર** કહેછે; અને (પંજાબ પ્રાંત સિવાય) નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતના સર્વોપરિ અમલદારને લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નર ન કહેતાં **મુખ્ય કમિશનર** કહે છે. મધ્ય પ્રાંતો, અને આસામ, એ નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતોનાં દૃષ્ટાંત છે. બંગાળામાં અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં એ-નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતો છે. એ પ્રાંતોના જિલ્લાનો વહીવટ ચલાવનારા મુખ્ય અમલદારને 'ડેપ્યુટી કમિશનર' કહેછે તેપરથી તેઓ સદા ઓળખાઇ આવેછે.

'ડેપ્યુટી કમિશનરો.'

રેગ્યુલેશન અને નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતોના જિલ્લામાં વિભાગ કર્યાછે. જિલ્લાના અમલદારને કલેક્ટર-માજિસ્ટ્રેટ કહેતા હોય કે ડેપ્યુટી કમિશનર કહેતા હોય તોપણ તે પોતાના અધિકાર તળેના જિલ્લાનો જવાબદાર ઉપરી છે. તેણે પંડે કરવાનાં કામો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં છે, અને જેનામાં પુષ્કળ જ્ઞાન અને અસાધારણ બુદ્ધિ હોય તેજ

જિલ્લો ('ડિસ્ટ્રિક્ટ').

જિલ્લાનો અમ-

લદાર કે 'કલે-ક્ટર-માજિસ્ટ્રેટ'.

એ કામો યથાસ્થિત અને બહુ સારી રીતે કરી શકે. સારા કલેક્ટરો અને ડે-પ્યુટી કમિશનરો પંડે ગામડાંના લોકોના સુખને લગતી દરેક બાબતમાં ઘણી હોંસથી કામ કરેછે અને તેઓને પોતાનાં સ્થળોમાં ઘણી સ્વતંત્રતા તથા પોતાના મનથી હરકોઇ કામ ઉઠાવવાની કેટલીક છૂટ આપેલી છે. **મુંબાઇ** ઇલાકામાં **કલેક્ટરોના** ઉપરીને **કમિશનર** કહેવામાં આવે છે. એ ઇલાકામાં એવા ત્રણ કમિશનરો છે—એક ઉત્તર વિભાગમાં, એક મધ્ય વિભાગમાં, અને એક દક્ષિણ વિભાગમાં.

'કલેક્ટર-માજિ-સ્ટ્રેટ'નાં કર્તવ્યો.

કલેક્ટર-**માજિસ્ટ્રેટ**ના નામનો અર્થ જોતાં તેને કરવાનાં કામ બે પ્રકારનાં છે. તે મહેસૂલ ખાતાનો કામદાર હોઇ જમીનનું મહેસૂલ તથા બીજે ખાતેથી વસૂલ ઊઘરાવેછે; મહેસૂલને લગતા તથા ફોજદારી કામને લગતા અસલ દાવા તથા તે ઉપરની અપીલો પણ તે ચૂકવેછે. કલેક્ટર અને **માજિસ્ટ્રેટ** એ નામોમાં તેને કરવાનાં બધાંજ કામોનો સમાવેશ થતો નથી. પોતાના જિલ્લાની પોલીસ, તુરંગ, કેળવણી, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, રસ્તા, આરોગ્યતા, દવાખાનાં, સ્થાનિક કરવેરા, અને અધિરાજ્યનું મહેસૂલ એ સર્વ બાબતો વિષે તેને નિત્ય કાળજી રાખવી પડેછે. તેણે દેશીઓના રિવાજોની માહિતી મેળવવી જોઇએ અને તેને તેમની ભાષા બોલતાં આવડવી જોઇએ. કાયદામાં, હિસાબી કામમાં, મોજણીના કામમાં, અને સરકારી કાગળ પત્રો લખવામાં તે કુશળ હોવો જોઇએ. તેને કૃષિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, અને ઇજનેરી કામનું પણ કાંઇક જ્ઞાન હોવું જોઇએ. વળી તેણે તમામ વર્ગના લોકો

જોડે સભ્યતાથી ચાલવું જોઇએ, અને પોતાના તાબાના અમલદારોથી થતો ન્યાય અટકાવવો જોઇએ.

બ્રિટિશ હિંદમાં જિલ્લાની સંખ્યા, તેઓનાં કદ અને વસ્તી.

બ્રિટિશ હિંદમાં જીલ્લાની એકંદર સંખ્યા શુમારે ૨૩૫ છે. તેઓનાં કદ અને વસ્તીની સંખ્યા બહુજ ભિન્ન ભિન્ન છે. તેઓનું સરાસરી ક્ષેત્રફળ ૩,૮૪૦ ચોરસ મૈલ અને સરાસરી વસ્તી ૮,૦૦,૭૨૩ માણસની છે. મદ્રાસ ઇલાકાના જિલ્લા સરાસરી ઘણાજ વિસ્તારવાળા અને ઘણીજ ઘાડી વસ્તીવાળા છે. મદ્રાસ સિવાય બીજા દરેક પ્રાંતમાં જિલ્લાના જથા કર્યા છે તેઓને **વિભાગો** કહે છે. એમાંનો દરેક વિભાગ કમિશનરના હવાલામાં છે. સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને **કમિશનર** કહેછે. મુંબાઇ ઇલાકા માંહેલા ગૂજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, અને ઉત્તર કાનડાના અરાઢ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને **કમિશનર** કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સુરત, થાણા અને કોલાબા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશક, ખાનદેશ, અહમદનગર, પુણા, શોલાપુર, અને સતારા છે; અને દક્ષિણ વિભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાનડા, અને રત્નાગિરિ છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખેડા, સુરત, થાણા અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સીઓ છે અને તેનું હેડકવાર્ટર અમદાવાદમાં છે; ખાનદેશ, સતારા, અને

શોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સીઓ મધ્ય ભાગના કમિ-શનરના તાબા હેઠળ છે અને પુણામાં તેનું હેડક્વાર્ટર છે; તથા ધારવાડ અને સાવંતવાડીની પોલિટિકલ એ-જન્સીઓ દક્ષિણ ભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે અને તેનું હેડક્વાર્ટર બેલગામમાં છે.

તાલુકા.

એ જિલ્લાના વળી નાના નાના ભાગો કરેલા છે તેઓને બંગાળામાં પેટા વિભાગો, મુમ્બાઇ અને મદ્રાસમાં તાલુકા અને ઉત્તર હિંદમાં બહુધા તેહસિલો કહેછે.

કલેકટરના મદદ-નીશો.

જિલ્લાના કલેકટરને મદદ કરવાને આસિસ્ટંટ કલેકટરો અને ડેપ્યુટી કલેકટરો હોય છે. તેઓને કલેકટર તરફથી જે તાલુકા સોંપવામાં આવેછે તેઓમાં પોતપોતાની કચેરીઓ સહિત ફરી તેઓ ઉપજ ખાતાની તપા-સ કરેછે તથા ફોજદારી કામ ચલાવેછે. એમનાથી ઉતરતે દરજ્જે જે અમલદારો છે તેઓ મુમ્બાઇ ઇલાકામાં મામલ-તદારો કહેવાયછે. પ્રત્યેક તાલુકા માટે જુદો મામલતદાર હોયછે, અને તાલુકો ઘણો મોટો હોયછે તો તેના પેટા મહાલ કરી મહાલકરી નામે અધિકારી રાખવામાં આવેછે. મામલતદારને વસૂલાત ખાતાનો તથા માજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર હોય છે. મામલતદારના હાથ નીચે અવલ કા-રકુન હોયછે તેને પણ માજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર આપેલો હોયછે. મામલતદારોના વર્ગો બાંધ્યા છે અને વર્ગ પ્ર-માણે પગાર ઠરાવ્યા છે. માજિસ્ટ્રેટના ત્રણ વર્ગ છે, પ-હેલો બીજો, અને ત્રીજો. પહેલા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટને બે વર્ષ પર્યંત કેદની તથા રૂ. ૧૦૦૦) લગી દંડની શિક્ષા

કરવાનો, બીજા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટને છ મહિના લગી કેદની તથા રૂ. ૨૦૦) લગી દંડની શિક્ષા કરવાનો. અને ત્રીજા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટને એક માસની કેદની તથા રૂ. ૫૦) લગી દંડની શિક્ષા કરવાનો અધિકાર છે. બીજા તથા ત્રીજા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટોના ફેંસલાપર ડિસ્ટ્રિકટ માજિસ્ટ્રેટને અપીલ થઇ શકે છે. ડિસ્ટ્રિકટ માજિસ્ટ્રેટને પહેલા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટના જેટલો અધિકાર છે અને તેના ચૂકાદાપર તથા પહેલા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટના ચૂકાદાપર સેશન જડજને અને છેવટે હાઇ કોર્ટને અપીલ થઇ શકે છે. કલેકટર અને ડિસ્ટ્રિકટ માજિસ્ટ્રેટ એ બંને હોદ્દા એકજ પુરૂષને આપવામાં આવે છે; તેઓ જુદા નથી હોતા. ગામોની વસૂલાત તથા ફોજદારી કામને માટે તલાટીઓ, મુખી પટેલો, અને પોલીસ પટેલો હોય છે.

પોલીસ ખાતું. દરેક જિલ્લાને માટે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ છે અને તેને સહાય કરનારા આસિસ્ટન્ટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો, પોલીસ ઇન્સ્પેકટરો, ચીફ કાન્સ્ટેબલો, વગેરે અધિકારીઓ છે. પોલીસનું કામ ગુનાહ થતા અટકાવવાનું તથા તોહમતદારોને પકડી ઇન્સાફને માટે માજિસ્ટ્રેટોને સ્વાધીન કરવાનું છે. પોલીસ ખાતાના ઉપરી અમલદારને ઇન્સ્પેકટર જનરલ આવ્ પોલીસ કહે છે. હમણા બ્રિટિશ હિંદના પોલીસ ખાતામાં શુમારે દોઢ લાખ કામદારો, અને ગામડાંની પોલીસમાં આશરે સાત લાખ માણસો છે.

ન્યાય ખાતાની ન્યાય ખાતાની બીજી મોટી શાખા છે તેમાં સબોર્ડિનેટ જડજો સ્માલકાઝ કોર્ટના જડજો, આસિસ્ટન્ટ જડજો, અને ડિ-

બીજી શાખા. ડિસ્ટ્રીક્ટ જડજો છે. સબઓર્ડિનેટ જડજોના
બે વર્ગ પાડી કેટલાક દરજ્જા ઠરાવ્યા છે.

અને તેમને પોત પોતાના વર્ગના દરજ્જા પ્રમાણે પગાર મળે છે. એ અધિકારીઓ બહુધા લેણદેણ, વારસાદિક દીવાની દાવા ચૂકવે છે; અને આસિસ્ટન્ટ જડજો તથા જડજોને દીવાની કામ અને દીવાની ફોજદારી અપીલો ચૂકવવાનો અધિકાર છે. મોટા અપરાધીઓનો ઇન્સાફ તેઓ કરે છે. ફાંસીની શિક્ષા કરવાનો જડજોને અધિકાર છે, પરંતુ હાઇ કોર્ટની મંજુરી મળેથી ફાંસી દેવામાં આવે છે. એવાં મોટાં ફોજદારી કામની તપાસ વખતે તેમની જોડે ઇન્સાફ કરવામાં જયુરીઓ અને આસેસરો રાખવામાં આવે છે માજિસ્ટ્રેટના ફોજદારી ફેસલા ઉપર થયેલી અપીલો ચૂકવવામાં જયુરીઓ કે આસેસરો હોતા નથી. ન્યાય ખાતાની તમામ કચેરીઓ (હરકોઇ દીવાની અને ફોજદારી કોર્ટોને) માથે હાઇ કોર્ટો છે. મુંબાઇ ઇલાકાની હાઈ કોર્ટને તાબે સિંધ પ્રાંત નથી (કેમકે તે નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંત છે), તથા તાબેદાર દેશીરાજયો ઉપર પણ તેમનો અખત્યાર ચાલતો નથી.

બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજોને એક હજાર રૂપિઆ લગીના દાવા ચૂકવવાનો અખત્યાર છે, અને પહેલા વર્ગના સબઓર્ડિનેટ જડજોને એક હજાર ઉપરાંતથી માંડીને એક લાખ અને તેથી વધારે રકમ સુધીના દાવા ચૂકવવાનો અધિકાર છે. બીજા વર્ગના સબઓર્ડિનેટ જડજોના ફેસલાપર ડિસ્ટ્રીક્ટ જડજોને અપીલ થઇ શકે છે. એવી અપીલ તેઓ પંડે સાંભળે છે, અથવા તેનો ચૂકાદો કરવાનું કામ પોતાના તાબાના પહેલા વર્ગના સબઓર્ડિનેટ

જડજને સોંપેછે. દાવાની રકમ રૂ. ૫૦૦૦)ની અંદર હોય-છે તેવારે પહેલા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજોના ફેસલાપર ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજને અપીલ થઇ શકેછે, અને કાયદાની તકરાર હોય તોજ ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજે ચુકવેલી અપીલપર હાઇ કોર્ટને અપીલ થઇ શકે. એ ઉપરાંતની રકમના દાવાની અપીલ હાઇ કોર્ટને બહારોબહાર કરવી જોઇએ. દશ હજાર અથવા તે કરતા વધારે રૂપિઆની રકમના દાવાની અપીલપર ઇંગ્લાંડની પ્રિવિ કૌન્સિલને અપીલ થઇ શકે. પહેલા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજોને રૂ. ૫૦૦) લગીના અને બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજોને રૂ. ૫૦) લગીના નાના નાના દાવા ચૂકવવાનો અધિકાર સરકાર આપી શકે એવો કાયદો છે, અને એ અધિકાર મળેથી તેમના ફેસલાપર અપીલ નથી. સ્માલ કાઝ કોર્ટના જડજો નાની રકમના કજીઆ ચૂકવે છે અને તેમના ફેસલાપર પણ અપીલ નથી.

દીવાની અદાલતોમાં હરકોઇ માણસ દાવો કરી શકે છે અને હરકોઇ માણસપર દાવો થઇ શકે છે તેમ સરકાર દાવો કરી શકેછે અને સરકારપર દાવો થઇ શકેછે; અને ન્યાયાધીશોના ઠરાવ ગરીબમાં ગરીબ માણસને માન્ય કરવા પડેછે તેમ સરકારને પણ માન્ય કરવા પડેછે; સરકારે મંજૂર કરેલા કાયદા જેટલા પ્રજાને લાગુ પડેછે તેટલાજ સરકારના નોકરોને લાગુ પડેછે.

આખા હિંદમાં બધાને લાગુ પડે એવો ફોજદારી કાયદો ઠરાવી તે અમલમાં લાવવાને સરકાર પ્રયત્ન કરે છે તેથી પ્રજાના જાનમાલનું સંરક્ષણ ઠીક થાય છે. એ કાયદાને લીધે તથા અપરાધ કરી દેશી રાજ્યોમાં કે સરકારી બીજા પ્રાંતોમાં નાશી જઇ બચી જઇ શકાતું નથી તેથી આગલા

વખત કરતાં હમણા અપરાધોનો અટકાવ વધારે થાય છે અને ગુનેહગારો યોગ્ય શિક્ષા પામેછે. દેશી રાજ્યોમાં લૂંટનારાને તથા બારવટીઆને પકડી સજા કરવામાં ઇંગ્રેજ સરકાર મદદ કરેછે. દરેક ફોજદારી કોર્ટની કેટલી સત્તા છે તે કાયદામાં ઠરાવ્યુંછે તથા પ્રત્યેક ન્યાયાધીશ કિયા ગુનાહ ચૂકવી શકે તેઓના વર્ગ પાડ્યાછે. પોલીસે ગુનાહોની તજવીજ શી રીતે કરવી, અપકૃત્યોનો અટકાવ કેવો રીતે કરવો, ગુનેહગારોને ન્યાયાધીશોની રૂબરૂ શી રીતે હાજર કરવા, અપીલો શી રીતે કરવી, વગેરે બાબતોની વ્યવસ્થા ઠરાવી છે. પ્રતિવર્ષમાં કેટલા અને કેવા પ્રકારના અપરાધો બન્યા અને તેમાંના કેટલા પકડાયા, ચોરાયલો માલ કેટલો જડ્યો વગેરેની તજવીજ કરી પોલીસના કાંમપર ખૂબ તપાસ સરકાર રાખે છે. કાયદાનો અમલ બરોબર થાય છે અને પોલીસ તથા ન્યાય કરનાર યોગ્ય રીતે વર્તે છે તેની દેખરેખ હાઇ કોર્ટો રાખે છે તથા જ્યાં હાઇ કોર્ટોનો અધિકાર નથી ત્યાં કમિશનરો રાખે છે. ગવર્નર-જનરલને, ગવર્નરોને, તથા બીજા મોટા નાના તમામ અધિકારીઓને કાયદાથી અમુક અધિકાર મળેલો છે તે પ્રમાણે તેઓ અમલ કરે છે.

લશ્કરી ખાતું. મુમ્બાઇ અને મદ્રાસ ઇલાકામા એકેકું સૈન્ય છે તેના ઉપરીને ત્યાંની ફોજનો કમાંડર-ઇન-ચીફ કહે છે. આખા હિંદના તમામ લશ્કરના ઉપરીને કમાંડર- ઈન ચીફ આવુ ધી આર્મિ આવૂ ઇન્ડિઆ કહેવામાં આવે છે, બંગાલા ઇલાકાની ફોજનો તે ઉપરી છે, તેમજ મુંબાઇ અને મદ્રાસ ઇલાકાનાં સૈન્યો ઉપર પણ તેનું

ઉપરીપણું છે. એ સર્વોપરિ સેનાધિપતિ ગવર્નર-જનરલની કૌન્સિલનો અને મુંબાઇ તથા મદ્રાસના સેનાપતિઓ પોતપોતાની સ્થાનિક કૌન્સિલના મેમ્બરો છે. મુંબાઇ અને મદ્રાસના ગવર્નરોનો અધિકાર લશ્કરી ખાતા ઉપર પણ છે, અને હિંદનાં તમામ સૈન્યો ઉપર ગવર્નર-જનરલનો અધિકાર છે, અર્થાત્ સેનાધિપતિઓ ગવર્નર-જનરલ તથા ગવર્નરોના હાથ નીચે છે. હિંદના સેનાધિપતિના તાબામાં બંગાળા, આસામ, સંયુક્ત પ્રાંતો, અયોધ્યા, મધ્ય હિંદ અને રજપુતાનાના થોડાક ભાગ, અને પંજાબ છે; મદ્રાસ, મ્હૈસૂર, નિઝામનું રાજ્ય, મધ્ય પ્રાંતો, બ્રહ્મદેશ, અને આંડામાન ટાપુ, એ મદ્રાસના સેનાપતિના તાબામાં છે; તથા મુંબઇના સેનાપતિના તાબામાં સિંધ સુદ્ધાં મુંબાઇ ઇલાકો, મધ્ય હિંદનાં દેશી રાજ્યો, અને રાતા સમુદ્ર માંહેલું એડન સંસ્થાન છે.

નૌકાસૈન્ય ખાતું. પશ્ચિમે કેપ આવ્ ગુડ હોપથી પૂર્વે માગેલનની સામુદ્રધુની પર્યંત સાગરોમાં ફરનારાં વહાણોનું રક્ષણ કરવાને હિંદ સરકારે નૌકાસૈન્ય રાખ્યું છે તેના ઉપરીને નૌકાસૈન્યનો કમાંડર-ઇન-ચીફ કહે છે.

સરકારી બાંધકામ ખાતું. સરકારી મકાનોની સંભાળ લેવી, નવાં બાંધવાં, રસ્તા, રેલવે, નહેરો અને પૂલો વગેરે તમામ બાંધકામને સારૂ એનજિનીઅરનું ખાતું છે તેને પબ્લિક વર્કસ ડીપાર્ટમેન્ટ કહે છે.

હમણા રેલવેનો વિસ્તાર શુમારે ૨૫,૫૨૮ મૈલ જેટલો છે અને દર વર્ષે એમાં ઉમેરો થતો જાય છે.

કેટલીક રેલવે ખાનગી કંપનીઓની બાંધેલી છે, કેટલીક દેશી રાજાઓની છે, અને કેટલીક સરકારી છે. સને ૧૮૯૫ ની સાલની આખર લગીમાં રેલવે પાછળ ૨૪૫ કરોડ રૂપિઆથી વધારે ખર્ચ થતો હતો. હિંદમાં જે રેલવે કંપનીઓએ રેલવે બાંધેલી છે તેઓને દર વર્ષે દર સેંકડે ચાર કે પાંચ ટકાના વ્યાજની હિંદ સરકારે બાંહેધરી આપી છે. એટલું વ્યાજ ન ઊપજે તો સરકારે તે ખોટ ભરી આપવી જોઇએ. પરંતુ એ ખોટની રકમ રેલવે કંપનીને ખાતે ઉધારવામાં આવે છે અને રેલવે કંપનીએ તે પાછી આપવી જોઇએ. વધારે વ્યાજ ઊપજે છે તો કંપનીને ખાતે ઉધારેલી રકમ વસૂલ થતા સુધી વધારાની કુલ રકમ સરકાર લે છે, અને તેમાંથી ચાર પંચમાંશ પોતે રાખી એક પંચમાંશ કંપનીને આપે છે,

કેળવણી ખાતું. પ્રજાને કેળવણી આપવાનું કામ કરવાને કેળવણી ખાતું છે. આખા હિંદના કેળવણી ખાતાના ઉપરી અમલદારને ડિરેકટર-જનરલ આવ્ એજ્યુકેશન કહેછે. ઇલાકાના ઉપરી અધિકારીને ડિરેકટર આવ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશન કહેછે. ઇંગ્રેજી ભાષાવડે સામાન્ય કેળવણી આપવાને સ્કૂલો અને કોલેજો છે. વૈદ્યકવિદ્યા શીખવવાને કેટલાંક મોટાં શહેરોમાં મેડિકલ કોલેજો છે; એન્જિનીઅરનું કામ શીખવવાને એન્જિનીઅરિંગ કોલેજો છે; કાયદા ભણાવવાને લૉ કલાસો, અને હુનરો શીખવવાને હુનરશાળાઓ સ્થાપેલી છે. દેશી ભાષાઓમાં કેળવણી આપવાનું કામ શીખવવાને ટ્રેનિંગ કોલેજો છે, અને દેશી ભાષાવડે બાળકો અને બાળકીઓને પ્રાથમિક કેળવણી આપવાને હજારો નિશાળો

છે. સારાં પુસ્તકો રચનારાને યોગ્ય ઉત્તેજન મળે છે, તથા ખાનગી નિશાળોને નાણાંની બક્ષિસ મળે છે.

વૈદ્યક વગેરે ખાતાં.

સરકારી નોકરોને તથા રૈયતને ઓસડ કરવાને વૈદ્યકખાતું, શીળી કહાડવાને શીતળા ખાતું, અને લોકોની આરોગ્યતા ન બગડે તે માટે સાંનિટરી ખાતું છે.

ટંકશાળ.

લોકોના ખપને માટે જોઇતા રૂપિઆ અને પૈસા પૂરા પાડવાને સરકારી ટંકશાળ છે તેમાં રૂપિઆ અને પૈસા પાડવામાં આવે છે.

ટપાલ ખાતું.

સર્વથી મોટા ખાતામાંનું એક ટપાલ ખાતું છે તે આપણા કાગળો, પુસ્તકો, મનીઆર્ડરો, વગેરે લઇ જાય છે અને પહોચાડે છે, આપણે બચાવેલાં નાણાં વ્યાજે રાખે છે અને આપણે સારૂ સરકારી લોન ખરીદે છે. હમણા લગભગ દરેક ગામડામાં ટપાલની ગોઠવણ કરી છે તેથી હિંદને એક છેડેથી બીજે છેડે આપણા કાગળો વગેરે ઉતાવળે અને સહી સલામત જઇ શકેછે. એ ખાતાના સૌથી ઉપરી અમલદારને ડિરેક્ટર–જનરલ આવ્‌ ધ પોસ્ટ આફિસ આવ્‌ ઇન્ડિઆ કહે છે.

તારખાતું.

વળી તારખાતું પણ તાર મારફતે સંદેશા પહોચાડવાનું તથા નાણાં પહોચાડવાનું કામ કરે છે.

રાજ્યના બીજાં ખાતાં.

ખેડુતને કેટલી વિઘોટી ભરવાની તે ઠરાવી આપવાને માપણી ખાતું, ખેતીના કામપર દેખરેખ રાખવાને, ખેડુતોને નવાં બીજ આપી તથા ખેતીની નવી પદ્ધતિઓ બતાવી મદદ કરવાને, અને હિંદની અંદરના તથા બહારના વેપાર સંબંધી હકીકતો પ્રસિદ્ધ કરવાને ખેતીવાડી અને વ્યાપાર ખાતું, લશ્કરોને ખોરાક તથા લૂગડાં પૂ-

રાં પાડવાને કમિસરી ખાતું, જંગલોમાંનાં ઝાડોનું રક્ષણ કરવાને જંગલ ખાતું, મીઠું, દારૂ, આદિ વસ્તુઓપર લેવાતી જકાતની દેખરેખ રાખવાને કસ્ટમ ખાતું, વગેરે બીજાં અનેક ખાતાં છે.

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થામાં દરેક ગવર્નમેન્ટના હાથ હેઠે સેક્રેટરિઅટ ખાતું છે. બધા હુકમો અને ઠરાવો સેક્રેટરીઓની સહીથી બહાર પડેછે. એ કચેરીમાં સ્થાનિક અમલદારોના અનેક પ્રકારના રીપોર્ટો આવેછે અને તેઓની વ્યવસ્થિત રચના કરવામાં આવેછે. હિંદની વરિષ્ઠ સરકારના એ ખાતામાં સાત શાખાઓ છે તેઓમાંની પ્રત્યેકને રાજ્યનું જુદું જુદું ખાતું સોંપેલું છે. એ શાખાઓના ઉપરી અધિકારીઓને અનુક્રમે પરદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી, સ્વદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી, મહેસૂલ અને ખેતી ખાતાનો સેક્રેટરી, વસૂલાત ખાતાનો સેક્રેટરી, લશ્કરી ખાતાનો સેસેક્રેટરી, સરકારી બાંધકામ ખાતાનો સેક્રેટરી, અને કાયદા બાંધનારા ખાતાનો સેક્રેટરી કહે છે. ઇલાકામાં અને લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરોના તથા મુખ્ય કમિશનરોના તાબાના પ્રાંતોમાં એજ ધોરણે સેક્રેટરીઓની આફિસો છે, પરંતુ સેક્રેટરીઓની સંખ્યા એકથી ત્રણ કે ચાર લગી માત્ર હોયછે. દરેક સેક્રેટરીના હાથ નીચે અંડર-સેક્રેટરી હોયછે. ગવર્નર-જનરલને તથા ગવર્નરોને પોતપોતાના ખાનગી (પ્રાઇવેટ) સેક્રેટરીઓ હોયછે તેઓ એનાથી જુદા છે.

સેક્રેટરિઅટ.

મોટાં નાનાં શહેરોમાંનું તથા તાલુકામાંનું કેટલુંક સ્થાનિક કામ કરવાને મ્યુનિસિપાલિટીઓ તથા લોકલ બોર્ડો છે; ઉપજ, ખર્ચ તથા વહીવટનો અધિકાર તેઓને, કાયદાથી મળ્યો છે. સને ૧૮૯૧-૯૨ માં મ્યુનિસિપાલિટીઓની સંખ્યા શુમારે

મ્યુનિસિપાલિટીઓ તથા લોકલબોર્ડો.

૭૫૫ હતી. તેઓમાં ૧.૫૭,૪૨,૫૮૧ માણસ વસતાં હતાં અને રૂ. ૯,૮૭,૬૩,૭૪૦ની ઊપજ થઈહતી. કેટલીક મ્યુનિસિપાલટીઓમાં કમિશનરોની અમુક સંખ્યાને લોકો ઠરાવેછે.

સને ૧૯૦૦–૧૯૦૧ની સાલમાં બ્રિટિશ હિંદની કુલ ઊપજ રૂ. ૧,૧૨,૯૦,૮૪,૩૬૭ થઈહતી. એથી દેશી રાજ્યોની વસ્તી બાદ કરતાં બ્રિટિશહિંદમાં વસનાર પ્રત્યેક આદમી દીઠ કર દરવર્ષે ચાર રૂપિઆ આવેછે. એ ઊપજ નીચે પ્રમાણે હતી:—

હિંદ સરકારની ઊપજ.

ઉપજ	રૂપિઆ.
જમીનના ગણોતના...........	૨૬,૨૫,૪૫,૪૬૫
અફીણના	૭,૬૫,૩૩,૬૩૦
મીઠાના	૮,૯૫,૦૫,૫૧૦
સ્ટાંપના	૫,૮૧,૪૪,૨૨૦
જકાતના	૫,૫૦,૫૭,૦૩૦
જંગલ, પોસ્ટ આફીસ, તાર, ટંકશાળ, રેલવે, નહેરો વગેરે પરચૂરણ ખાતે.	૫૯,૧૨,૯૭,૫૧૦
કુલ	૧,૧૨,૯૦,૮૪,૩૬૫.

જમીનનું ગણોત માણસ દીઠ દર વરસે બંગાળામાં એક, મદ્રાસ ઇલાકામાં દોઢ, અને મુંબાઇ ઇલાકામાં સવાએ રૂપિઆ આવેછે. ખરૂં જોતાં અફીણ પરનો કર હિંદને આપવો પડતો નથી, કારણ કે લગભગ તમામ અફીણ ચીન જાયછે. સેંકડે પંચોતેર ટકા મીઠું હિંદમાં બનાવવામાં આવેછે અને બાકીનું યૂરોપથી આવે છે. મીઠાપરનો કર દરમણે અઢી રૂપિઆ છે. દર વર્ષે માણસદીઠ શુમારે સાડાપાંચ શેર મીઠું ખપેછે તેથી મીઠાપરનો કર માથાદીઠ લગભગ ચાર આના આવેછે. સ્ટાંપ તથા આબકારીની ઉપજનો બોજો જે લોકો કોર્ટોમાં કજીઆ

લડે છે અને દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે તેઓના ઉપર મુખ્યત્વે પડે છે. હમણા તમાકુપર કર લેવામાં આવતો નથી. અફીણપરનો કર બાદ કરીએ તો સને ૧૯૦૦–૧૯૦૧માં કરવેરાનું ઉત્પન્ન રૂ. ૧,૦૫,૨૫,૫૦૭૩૫ થયેલું ગણાય. એમાં લોકલ ફંડ અથવા મ્યુનિસપલ કરવેરાનો સમાવેશ થતો નથી. બ્રિટિશ હિંદની વસ્તીનો ભાગ્યે ત્રીજો ભાગ ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લાંડમાં વસે છે, તોપણ ત્યાં લગભગ સીતેર કરોડ રૂપિઆ કરવેરાથી ઉત્પન્ન થાયછે. ત્યાંના લોકોને માથે ભારે સ્થાનિક કરવેરા પડે છે તે તો જુદા.

હવે એ ઉપજ શેમાં ખરચાઇ હતી તે જોઇએ.

ખર્ચ. ખર્ચની વિગત નીચે પ્રમાણે હતી:—

ખર્ચ	રૂ.પઆ
મહેસૂલ ખાતે..................	૧૧.૩૨,૮૫,૧૧૫
વ્યાજ ખાતે....................	૩,૨૦,૮૪,૧૯૦
પોસ્ટ આફીસ, તાર તથા ટંકશાળ ખાતે................	૭,૭૩,૬૪,૯૦૦
સિવિલ ખાતાંના પગાર તથા ખર્ચ ખાતે................	૧૬,૪૫,૭૪,૩૩૦
પરચુરણ સિવિલ ખર્ચ ખાતે.	૫,૯૮,૦૮,૫૫૦
દુકાળ ટાળવા ખાતે તથા વીમા ખતાતા..................	૬,૨૩,૪૫,૧૬૦
રેલવે, નહેરો, વગેરે બાંધકામ ખાતે....................	૩૬,૫૩,૫૩,૨૯૫
લશ્કરી ખાતાના..............	૨૨,૬૨,૪૧,૯૮૫
વિશેષ બચાવનાં કામો ખાતે...	૧૦,૨,૯૭૦
કુલ.	૧,૧૦,૧૧,૬૦૪૮૫

મહેસૂલ ખાતે જે ખર્ચ થાય છે તેમાં જમીનનું ગણોત ઊઘરાવવાના, અફીણ અને મીઠું પકવવાના, જકાત જંગલ, અને બીજાં ખાતાંના ખર્ચનો, અર્થાત્ મુખ્ય વેરાઊઘરાવાના ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે, રેલવે તથા નહેરો બાંધવાને, દુકાળ પડે તેવારે લોકોનું દુઃખ ટાળવાને, દેશનું રક્ષણ કરવાને, અને બીજાં કારણોથી સરકારે જે ઘણાં કરજે લીધાં છે તેનું વ્યાજ આપવું પડે છે. હિંદને માથે સરકારી દેવું સને ૧૮૮૫ માં ૧૬૨ કરોડ રૂપિઆ હતું. ઇંગ્લાંડને ૮૦૦ કરોડ રૂપિઆનું દેવું છે. હિંદના દેવાનું વ્યાજ ત્રણથી ચાર ટકા છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે એ વ્યાજને પેટે હિંદના પ્રત્યેક માણસને વરસે આશરે છ આના આપવા પડે છે. એ વ્યાજે લીધેલાં નાણાંનો શુમારે ત્રીજો ભાગ માત્ર હિંદના દેશીઓએ ધીરેલો છે. ટપાલ, તાર, અને ટંકશાળ ખાતાંના ખર્ચની રકમ એ ખાતાંના નોકરોના તથા તેઓ લોકોનું કામ કરે છે તેના ખર્ચમાં વપરાય છે. સિવિલ ખાતાંના પગાર તથા ખર્ચ ખાતાની રકમ એ ખાતાંના તમામ દેશી તથા યૂરોપી નોકરોના પગાર ખાતે તથા દીવાની અને ફોજદારી કોર્ટોના ખર્ચ ખાતે વપરાય છે. એમાં પોલીસ. જેલ, પોલિટિકલ, કેળવણી, વૈદક, તથા બીજાં નાનાં ખાતાંના ખર્ચનો સમાસ થાય છે. ફકત કેળવણી ખાતે સરકારને દર વરસે લગભગ પોણાબે કરોડ રૂપિઆ ખર્ચ થાય છે. પરચૂરણ સિવિલ ખર્ચની રકમ દેશી રાજાઓના વંશજોનાં પેન્શન ખાતે, સિવિલ ખાતાંના કામદારોનાં પેન્શન તથા અલાવન્સ ખાતે, ધર્માદા બક્ષિસો ખાતે, જંગલી પ્રાણીઓને મારી નાંખવા સારૂ ઇનામ ખાતે, સરકારી આફિ-

સોમાં કાગલ વગેરે લખવાનાં સાહિત્યો પુરાં પાડવાના તથા છપામણી ખાતે તથાબીજા ખર્ચ ખાતે વપરાય છે. યૂરોપમાં પગાર, પેન્શન, ખરીદેલો સામાન, લોનનું વ્યાજ વગેરે ખાતે રૂપિઆને બદલે સોના નાણું આપવું પડે છે તેના વટાવ ખાતે લગભગ ચાર કરોડ રૂપિઆ થાય છે. દુકાળ પડવાનો સંભવ જણાય તેવારે અથવા દુકાલ અટકાવવાને બાંધકામો કરાવવાં પડે તે ખાતેના ખર્ચ પેટે દરવરસે લગભગ આઠ લાખ રૂપિઆ જુદા રાખવામાં આવે છે. સને ૧૮૭૬–૭૮ માં મદ્રાસ અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં તથા સને ૧૮૯૯—૧૯૦૧ માં મુંબાઇ ઇલાકામાં અને હિંદના બીજા ભાગોમાં દુકાળ પડ્યો હતો ત્યારે સરકારે લગભગ તે તે સાલમાં બે કરોડ રૂપિઆના મહેસૂલની છૂટ મૂકી હતી અને લોકોને અન્ન પુરૂં પાડવામાં તથા બાંધકામ કરાવવામાં શુમારે આઠ કે નવ કરોડ રૂપિઆ ખરચ્યા હતા. સરકારી રેલવે તથા નહેરોના ચાલુ ખર્ચ ખાતે અને અમુક વ્યાજ આપવાની સરકારે આપેલી બાંહેધરીથી રેલવે કંપનીઓએ ખરચેલી રકમોના વ્યાજ ખાતે લગભગ સાડીછત્રીસ કરોડ રૂપિઆ ખર્ચ થાય છે. હિંદના રક્ષણને અર્થે તથા દેશની અંદર સલાહશાંતિ રાખવાને શુમારે ૨,૦૬,૦૦૦ દેશીઓનું તથા ૭૩,૦૦૦ યૂરોપીઓનું લશ્કર રાખવું પડેછે તેનો ખર્ચ લગભગ તેવીસ કરોડ રૂપિઆ થાય છે, લંડનમાં હિંદ ખાતાના સ્ટેટ સેક્રેટરી, તેની કૌન્સિલ, તેમના તાબાની આફિસો વગેરેનો ખર્ચ વરસે શુમારે પચીસ લાખ રૂપિઆ થાય છે.

સમાપ્ત.

બીજાં પુસ્તકો.

	રૂ. આ.
ઔભિજ્ઞ, બીજી આવૃત્તિ........	૦—૯—
સાર્વજનિક આરોગ્ય, બીજી આવૃત્તિ (છપાય છે)......	૦—૮—૦
કૃષિરસાયન (ખેતીના ઉપયોગનું રસાયન શાસ્ત્ર)*.........	૦—૧૦—૦
બાળકની કવાયત+.............	૦—૨—૬

*આ પુસ્તકો સરકારી કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી તથા ઇનામને માટે મંજૂર કર્યાં છે.

+આ પુસ્તક લાઇબ્રેરીને માટે મંજૂર કર્યું છે.

બાળકની કવાયત તથા હિંદની રાજ્યપદ્ધતિ. સુરત બુકસેલર કરસનદાસ નારણદાસ પાસેથી મળશે.